

**ПРО ДЕЯКІ РІВНІ ТА ЕЛЕМЕНТИ СИСТЕМИ
МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА СУСПІЛЬСТВА В АСПЕКТІ ПРОБЛЕМИ
"КУЛЬТУРА І ОСОБИСТІТЬ"**

У статті розглянуто рівні та елементи системи музичного мистецтва суспільства з метою виявлення їх особистісного (суб'єктивного) змісту. Представлено наукові інтерпретації феноменів діяльності творчої інтелігенції зі створення, виконавства, сприймання, критичного осмислення музичних творів; антропологічних та креативних рис митців, понять суб'єктів творчої діяльності, професіоналізму, типології суб'єктів мистецтва, композитора-професіонала, структури етнічної художньої культури; народу як суб'єкта створення та засвоєння мистецтва, суб'єктів народної творчості й художньої самодіяльності, музичного аматорства, публіки та її різновидів, суб'єктів художньо-критичної діяльності, суб'єктів, які організують художній процес, поширюють і пропагують твори мистецтва, готують публіку до художньої діяльності, сприяють відтворенню художнього процесу.

Ключові слова: система музичного мистецтва суспільства, особистість, суб'єкт, творча інтелігенція, мистець, музична творчість, фольклор, аматорство.

Карельская Евгения Валерьевна, вице-президент Днепропетровского Центра творческого развития "АМІО"
О некоторых элементах системы музыкального искусства общества в аспекте проблемы "культура и личность"

В статье рассмотрены уровни и элементы системы музыкального искусства общества с целью выявления их личностного (субъектного) содержания. Представлены научные интерпретации феноменов деятельности творческой интеллигенции по созданию, исполнению, восприятию, критическому осмыслению музыкальных произведений; антропологических и креативных черт мастеров искусства; понятий субъектов творческой деятельности, профессионализма, типологии субъектов искусства, композитора-профессионала, структуры этнической художественной культуры; народа как субъекта создания и усвоения искусства, субъектов народного творчества и художественной самодетельности, музыкального любительства, публики и ее разновидностей, субъектов художественно-критической деятельности, субъектов, организующих художественный процесс, подготавливающих публику к художественной деятельности, способствующих воссозданию художественного процесса, пропагандистов произведений искусства.

Ключевые слова: система музыкального искусства общества, личность, субъект, творческая интеллигенция, художник, музыкальное творчество, фольклор, любительство.

Karelska Evgeniya, Vice-President of Dnepropetrovsk center of the creative development "АМІО"
About some levels and elements of the system of society's musical art in terms of "Culture and Personality" problem

The article deals with some levels and elements of the system of society's musical art with the aim to identify their personal (subjective) content. It gives scientific interpretations of the phenomenon of the intellectuals' creative activity, shows the process of the creation, performance, perception, and critical understanding of a piece of music. The author emphasizes the anthropological and creative features of the artists, defines the following terms: the subjects of the creative activity, professionalism, typology of the subjects of art, and the professional composer. The article pays attention to the structure of the ethnic folk culture, to the people as a subject of art creation and perception, to the subjects of the folk and amateur art. The article also characterizes the features of the amateur music, the audience and its variations, the subjects of artistic and critical activities. The author circles out the subjects that organize the artistic process, disseminate it, promote the works of art, prepare the audience to the artistic activities, and contribute to the reproduction of the artistic process.

Key words: system of society's musical art, personality, subject, creative intellectuals, artist, musical art, folklore, amateurism.

Відомо, що культура та особистість (суб'єкт) є однією з базових проблем культурології, яка рефлексує у сферу мистецтвознавства, а її теоретичні засади є дієвими для усвідомлення розвитку музичного мистецтва суспільства в антропологічному, аксіологічному, соціологічному, жанровому, стильовому та ін. аспектах. Творча особистість забезпечує оновлення та спадкоємність мистецьких процесів, виробництво та поширення елементів системи музичного мистецтва; її можна розглядати в контексті макро- та мікросередовища, мистецького мислення тощо.

І.Афанас'єва зазначає, що на сьогодні склалася розвинена наукова теорія особистості, сформована декількома науковими традиціями, що презентують поширені підходи до проблеми, різноманітні концепції інкультурації та соціалізації. Перший підхід – діяльнісний (О.Арнольдов, Е.Баллер, В.Давидович, Ю.Жданов, М. Каган, Л. Коган, В. Межуев, Е. Маркарян та ін.) заснований на ідеї основного шляху розвитку індивіда, формування його особистісних якостей через причетність до діяльності як форми соціокультурної активності, спрямованої до перетворення дійсності, суб'єктивно-об'єктне відношення до світу. Другий підхід – розвиток особистості в просторі культури і мистецтва (М. Бахтін, М. Бердяєв, Г. Батіщев, В.Конев, Н. Крилова, К. Леві-Стросс, Ю. Лотман, Ю.Лукін, Б. Малиновський, Т.Ойзерман, С.Оліфер, П.Тейяр де Шарден, Е. Фромм, О.Фліер, Н.Щуркова та ін.) заснований на ідеї еволюції суб'єкта від природного до соціального й гуманістичного, вбирання ним високого ціннісного

рівня культурно-мистецького середовища. Третій підхід – аксіологічна інтерпретація культури та мистецтва (М.Каган, Е. Кассіпер, О. Максимов, Б.Ольшанський, М.Розов, Г. Ріккерт, К.Соколов, М.Шелер та ін.), яка визнає їх ціннісно-нормативною системою, що регулює й визначає будь-яку соціальну практику, синтезує всі види діяльності та формує специфічний предмет наукового знання. Четвертий підхід – інституціональний (О. Арнольд, М. Вебер, Е. Дюркгейм, В.Жидков, М. Злобін, Л. Іонін, О.Конт, Г.Спенсер, К.Соколов, П.Щедровицький, О.Абакумов, Ж.Гурвич, В.Нерсисянц, Т.Парсонс та ін.) концентрує увагу на проблемі соціонормативного регулювання культури і мистецтва, зокрема питання мінімізації розходження між соціальними сподіваннями та фактичною поведінкою індивідів [2, 4]. Відсутність дослідження, в якому представлений особистісний (суб'єктивний) зміст рівнів та елементів системи музичного мистецтва, зумовлює актуальність теми нашої розвідки.

Мета статті – розглянути елементи та рівні системи музичного мистецтва суспільства, на яких найбільш яскраво проявляється особистісний зміст культури.

Відомо, що особистісний зміст музичного мистецтва визначається діяльністю творчої інтелігенції зі створення, виконавства, сприймання, критичного осмислення музичних творів. О.Арнольд визначає інтелігенцію як велику соціально-культурну спільноту, соціальний масив людей, які професійно працюють в сфері професійної розумової праці [1, 195]. Цей диференційований контингент людей отримав сучасну наукову освіту, володіє системою знань, що дозволяє йому працювати в таких складних формах культури, як наука, мистецтво, освіта, релігія. Інтелігенція є суб'єктом культури, який виявляє функцію прямого потужного духовного виробництва. Це вимагає від представників даного контингенту володіння розвиненим інтелектом, духовністю, моральністю, гуманістичною самосвідомістю. Інтелігенція "своєю енергією і активністю розуму повинна сприяти зростанню культури народу, оздоровленню моралі, гуманізації суспільства. Від її діяльності залежить прогрес в галузях науки, техніки, мистецтва, освіти, медицини тощо. Вона призвана спрямовувати свою духовну енергію на збереження культурних цінностей й морального клімату" [1, 198].

Автором відзначається й диференційованість інтелігенції на соціальні сили, професійні групи, масові рухи. Зокрема, вона представлена професіоналами-практиками й теоретиками-інтелектуалами. В сучасному суспільстві інтелігенція характеризується мозаїчністю представників, залученням людей різних професій, що призводить до кристалізації таких її груп, як: наукова, інженерно-технічна, мистецька, педагогічна, медична, військова, культурно-просвітницька та ін. Перелічені групи утворюють більш велику класифікацію на три підгрупи: працівники розумової праці в сфері матеріального виробництва, працівники розумової праці в сфері духовного виробництва, працівники розумової праці в сфері медичного та побутового обслуговування населення. Окремою групою розглядаються представники політичного та адміністративного управління. Науковці вважають, що структура сучасної інтелігенції продовжує ускладнюватись, але при цьому вона зберігає загальні риси та принципи, мету, стремління й інтереси [1, 196].

До заявленої в нашій розвідці проблеми дотична ідея Т.Самсонової про додавання до розробленої нею моделі "Людини музикуючої" певного парадигмального стрижня, який опирається на термінальний ланцюжок: буття – музичне буття – музичне мистецтво – "людина музикуюча" [8, 7]. До основних параметрів моделі "Людини музикуючої" входять важливі й для осягнення особистісного прошарку музичного мистецтва антропологічні та креативні риси митців. На наш погляд, антропологічні та креативні показники повинні бути присутні в кожному із типів суб'єктного прошарку, віддзеркалювати на кожному рівні й в кожному елементі системи музичного мистецтва суспільства.

У масиві наукової літератури з проблеми особистісного прошарку музичного мистецтва суб'єкти творчої діяльності описані найбільш детально. Так, А.Сохор виділяє всередині його професійної галузі авторів письмової та усної традиції, підкреслюючи, що професіоналізм письмової традиції розвивався композиторами та виконавцями Західної та Центральної Європи ще з раннього середньовіччя [9, 4]. Тип професіоналу усної традиції формувався в музичній культурі Східної Європи (до XVII–XVIII ст.), Закавказзя, Азії, Африки. До нього увійшли російські співаки-оповідачі, скоморохи, армянські гусани й ашуги, грузинські мествіре, азербайджанські ашуги та заненде, казахські акини та кюйші, туркменські бахші, індійські, китайські, японські "класичні" музиканти [9, 4]. Науковець вважає, що за соціальною приналежністю професіонали розподіляються на народних та "позанародних".

Роздуми А.Сохора про професіоналізм доповнюють думки О.Кравченко, який вважає, що професійною культурою як сукупністю спеціальних теоретичних знань та практичних навичок в конкретній галузі праці повинен володіти кожний, хто отримує за свою діяльність заробітну плату [6, 57]. Але ж диференціація ступеню оволодіння професійною культурою відображена у кваліфікації та кваліфікаційному розряді людини. Науковець розмежовує формальний (наявність сертифікату – диплому, атестату про закінчення певного навчального закладу та оволодіння теоретичними знаннями з обраної професії) та реальний професіоналізм (декілька років роботи в певній галузі, оволодіння практичними навичками та вміннями, набуття професійного досвіду, кваліфікації) [6, 57].

Розглядаючи проблему суб'єктного прошарку мистецтва, науковці торкаються й питання типології суб'єктів. Вважають, що, незважаючи на популярність персоналістської позиції щодо інтерпретації суб'єкту історії, сьогодні ще залишається актуальною традиція розглядати його як клас, народ, інтелігенцію. Через типологізацію культури виникають різні типи суб'єктів, які є носіями масової, елітарної та народної культур. Саме проблема типологізації підказує інтерпретацію суб'єкта не як осо-

бистість, що володіє унікальними індивідуальними характеристиками, а як індивіда, представника певного типу культури, носія типових рис конкретної соціокультурної спільноти.

А.Сохор, описуючи творчість як перший рівень системи музичного мистецтва, виділяє п'ять типів її суб'єктів, які розрізняються умовами діяльності, статусом у суспільстві, системою соціальних ролей: професіонали письмової традиції, професіонали усної традиції, неорганізовані любителі, організовані любителі (суб'єкти самодіяльності), фольклорні автори [9, 8].

Композитор-професіонал письмової традиції обіймає важливе місце в суб'єктному прошарку сучасної музичної культури. Розглядаючи місце митця в різних типах суспільства в еволюційному аспекті, науковець зазначає, що сьогодні композитор отримує соціальний заказ від усього суспільства, що оновлює джерела матеріального забезпечення творця, форми його визнання, громадського контролю та заохочення [9, 8]. В творчому процесі композитора-професіонала народжуються духовно-матеріальні (твори або окремі виразові засоби) та духовні (творчі ідеї, норми стилю та жанру, музично-естетичні ідеали) музичні цінності [9, 10]. Враховуючи високий суспільний статус професійного композитора, до музичних творів висуваються певні вимоги.

Так, для визначення рис твору, які надають йому суспільної цінності, використовують розмежування потенційного та актуального боків художньої цінності. "Потенційна цінність музичного твору обумовлена перевагами зафіксованої в ньому творчої діяльності автора: талановитістю, ідейно-естетичної прогресивністю, емоційною щедрістю, правдивістю, багатством вигадки, майстерністю тощо. Актуальна ж – відповідністю твору потребам даного конкретного суспільства. Вона зумовлюється потенційною цінністю, без якої не існує. Але найбільші переваги твору залишаються нереалізованими, марними, якщо він не функціонує в суспільстві, тобто якщо останнє не потребує, не "споживає" його. Можна навіть сказати, що твір в даному випадку й не існує для суспільства як музична цінність або, вірніше, існує як така не реально, а лише в потенції" [9, 11]. Орієнтуючись на вказану соціокультурну настанову, актуальною, навіть визначальною для реалізації процесу сприймання творів стає роль публіки.

З урахуванням соціокультурних параметрів існування музичного твору також важливим є вплив умов майбутнього використання музичних цінностей, їх побутування на процес їх створення, творчу діяльність композитора; спосіб існування музичного твору, обумовленість усного або письмового варіанту фіксації, збереження й поширення музики конкретними потребами суспільства [9, 11].

А.Сохор, відділяючи музичний фольклор від системи музичного мистецтва, визначає його як непрофесійну побутову музичну культуру і трактує його так само системно. Він є сукупністю музичних творів як системи цінностей з видами діяльності, її суб'єктами, соціальними інститутами, матеріальними засобами [9, 2]. Науковець наголошує на тому, що специфіка фольклору, порівняно з професійною музикою, вимагає від дослідника урахування не тільки естетичних критеріїв, але й соціологічних, які повинні розглядатися разом, у вигляді єдиної естетичної системи народного мистецтва.

Соціокультурне буття народу, як суб'єкту фольклору, базується на механізмі етнічної ідентичності. Вона розглядається В.Івановим як аксіологічний "центр" мистецтва усього етносоціального організму, цінності якого народжуються зсередини, з глибин індивідуального та соціального життя. В аспекті тлумачення етнічної культури як творів мистецтва та накопиченої цінності суб'єкт фольклору пов'язаний з рівнем створення, сприймання та засвоєння творів [4].

Дослідником вибудовується структура етнічної художньої культури, орієнтована на аксіологічний критерій буття: твори мистецтва, створені народом; сукупність знань, цінностей, норм, які відбиваються в змісті творів; художні знання, сприймання, художня майстерність та ін., що складає досвід художньої діяльності суб'єкта, групи (колективу); визначальні особливості виробництва, зберігання, поширення та споживання творів мистецтва, знань, цінностей, норм, зразків життєдіяльності [4].

На відміну від професійної традиції, де митець та публіка розведені як окремі типи суб'єктів, в етнічній художній культурі вони складають єдине ціле. Народ є суб'єктом створення та засвоєння мистецтва, його художня свідомість, світовідчуття, світорозуміння та ідентичність реалізовані у явищах мистецтва в процесі їхнього створення та споживання.

До системи оцінювання елементів народної культури найбільш важливими введені: процес створення, продукти як скарбниця цінностей, рівень розвитку суб'єкту (народу) як творця. Народ бере участь в самому процесі художньої творчості, є творцем, носієм, охоронцем мови та культури, в полі якої протікає художня творчість, виробляє та береже в своїй історичній пам'яті усі передумови мистецтва, створює арсенал образів, з якого професійний митець вичерпує власну образну систему [3, 152]. В.Іванов зазначає, що традиційно вивчається продукт етнічної культури, але характеристиці народу як суб'єкту художньої культури уваги приділяється менше.

Характеристики суб'єктів народної творчості й художньої самодіяльності, так само, як і суб'єктів професійної творчості, мають специфіку, викликану змістом творчого процесу та способом функціонування у суспільстві. За класифікацією О.Кравченка, народна культура складається з популярної та фольклорної культур. Популярною культурою зафіксований побут, звичаї, пісні, танці етносу в теперішньому часі, фольклорною – минулому [6, 74]. Така диференціація народжує виокремлення в народному мистецтві двох рівнів – високого (фольклор – народні сказання, казки, епос, старовинні танці та ін.) та зниженого, обмеженого поп-культурою. Структуризація народного мистецтва визначає й відповідну специфіку його суб'єктів.

Авторами фольклорних творів є переважно анонімні особи, але, з урахуванням специфіки функціонування фольклору (невідокремленість від праці та побуту людей, варіантність творів, усний спосіб передачі з покоління в покоління), його суб'єктом вважається народ як колективний суб'єкт. Специфіка нерозвиненості та неконституційності особистості, як соціокультурного феномену у фольклорі, виявляється в мові, носії якої позиціонують себе як певний соціальний статус, ситуативна роль. Самовизначеність особистостей розділених, розпорошених, колективних, що свідчать від імені племені, роду, етносу, групи, виявляється не яскраво [7, 862]. Специфіка фольклорної музичної творчості (орієнтація особистості на групу, сприймання суспільної цінності громадської думки, традицій, звичаїв, обрядів як еталону) пояснюється її світоглядними рисами: незмінність картини світу, стійкість стереотипів сприймання дійсності, стабільність форм соціальної активності, художня нормативність. Все це безперервно відтворює суспільні форми поведінки, ціннісні установи та ідеї, створює умови для підтримки функціонуючої художньої системи [5, 108].

На рівні виконавства фольклору можлива диференціація суб'єктів на індивідуальне, групове та масове. Аудиторія цього виду творчості завжди масова [6, 74].

Музичному аматорству, як непрофесійному та нефольклорному музичному мистецтву різних соціальних груп, А.Сохором відводиться середнє положення між професійною та народною музичною культурами. "Музиканти-аматори – це представники будь-яких верств суспільства (загалом, ...в першу чергу, робітників й демократичної інтелігенції, але також і привілейованих класів в антагоністичних формаціях, зокрема, дворянства та буржуазії), для яких музична діяльність (творчість або виконання) і в економічному сенсі, і відповідно до громадської думки, і за переконаннями самих її суб'єктів слугує побічним заняттям, в найкращому випадку – додатковою, а не основною професією" [9, 7].

У сучасній інтерпретації системи музичного мистецтва аматорство є організованим (колективи самодіяльності), масовим, всенародним явищем. Незважаючи на певну близькість до фольклору (непрофесійний характер, участь представників народу тощо), його специфічними рисами є: виконання естетичної функції, розподіл на сфери творчості, виконавства (репертуар визначають не власні твори), сприймання (спектаклі, концерти самодіяльності), культивування жанрової системи, породженої професійним мистецтвом (опери, симфонії, романси, квартети). Діяльність самодіяльних колективів і композиторів сьогодні наближена до сфери професійної музичної творчості, характеризується високою майстерністю, володіє професіоналізмом. За умови, що музика для самодіяльних митців є для них не основним видом діяльності, цю гілку творчого життя суспільства відносять до самодіяльності [9, 7]. На відміну від соціальних ролей музикантів професійної традиції інакшим є й співвідношення їх сторін, зокрема: акцент на вихованні малих соціальних груп та себе на прикладі естетичного самовиховання та самоосвіти, духовного саморозвитку тощо [9, 9]. Отже, суб'єктами самодіяльної творчості є виконавці, композитори, колективи, слухачка маса.

Публіка та її різновиди є суб'єктом освоєння мистецтва, що охоплює рівень "сприймання" усієї системи музичного мистецтва суспільства. Останній залежить від інститутів творчості та виконавства, взаємодіє з ними формами та засобами діяльності. Слухачка аудиторія (високорозвинені, середньорозвинені та малорозвинені слухачі), як суб'єкт сприймання, є специфічним компонентом і за статусом в суспільстві, і за діяльністю [9, 13]. Психологія сприймання творів музичного мистецтва заснована на механізмі слухання та бачення краси, її співпереживання, співучасті людини у художніх подіях.

Окремий елемент системи музичного мистецтва представляють суб'єкти художньо-критичної діяльності (художні критики, рецензенти, публіцисти, художні редактори). А.Сохор вважає, що головним завданням критики та діяльності її суб'єктів є ідейне спрямування розвитку музичного життя суспільства за допомогою здійснення оцінки його явищ. Критика поєднує між собою композиторів, виконавців, публіку, налагоджує зв'язки між усіма сферами музичного мистецтва. "Пояснюючи цінність творчості та виконавства слухачам та виховуючи їх, вона бере участь у формуванні суспільної думки про музику, в трансляції цієї думки до музикантів, впливає на їхню творчість" [9, 14]. Діяльність суб'єктів критики активізує й розвиток музикознавства, бере на себе оцінювання його результатів, а також є складовою менеджменту у сфері музичного мистецтва. О.Кравченко розглядає критику як культурно-мистецький інститут, що сприяє розвитку соціальної практики суспільства, оскільки завдяки йому відбувається просування творів мистецтва на ринок та їх поширення серед споживачів [6, 21].

Широким є спектр суб'єктів, що організують художній процес, поширюють і пропагують твори мистецтва, оскільки він охоплює особистісний зміст різних рівнів музичного мистецтва. Зокрема, елементи рівня "розповсюдження" та його суб'єкти (адміністративні та технічні працівники виконавських установ) виконують соціальну роль посередників між музикою та публікою, музикантами та суспільством. Суб'єкти сфери управління музичним мистецтвом спрямовують та координують діяльність інших блоків системи музичного мистецтва, а функціонування рівня управління (з використанням наукових методів керівництва, урахуванням загальних законів розвитку культури) взагалі забезпечує функціонування системи музичного мистецтва. Суб'єкти музикознавства – представники музичної науки, музично-просвітницької діяльності своїми розвідками, прогресивною науковою думкою сприяють поширенню й пропаганді творів музичного мистецтва, організації музичного процесу [9, 14]. Установами музикознавчої діяльності є внутрішньосистемні установи (навчальні заклади, видавництва, лекторії, НДІ, преса тощо).

Суб'єкти, які готують публіку до художньої діяльності, представлені в системі музичного мистецтва, передусім, педагогами, діяльність яких забезпечує безперервний процес кадрової підготовки в усіх її сферах. Педагогічна діяльність (зокрема, педагогічні школи) представлена особистісним змістом елементів "навчаль-

ні заклади з підготовки композиторів", "навчальні заклади з підготовки виконавців", "навчальні заклади з підготовки працівників виконавських установ і педагогів виконавських спеціальностей", "масові музичні навчальні заклади для дорослих та дітей", "навчальні заклади з підготовки музикознавців". Система педагогічної роботи охоплює загальну музичну освіту населення та спеціалізовану музичну професійну підготовку.

До типу суб'єктів, що сприяють відтворенню художнього процесу, можна віднести музичних виконавців. На думку А.Сохора, виконавство є специфічною сферою, яка характеризує музичне мистецтво, і по відношенню до композиторської творчості воно так само інтерпретується як творчість (співтворчість) завдяки соціальним ролям музичного виконавця: учасник створення музичної цінності, дослідник та інтерпретатор життя, ідеолог, вихователь слухацької аудиторії, відтворювач, організатор художнього процесу. Важливою характеристикою виконавця є поширення музики, її пропаганда, що пов'язує між собою творців та слухачів [9, 13].

Отже, розглянувши рівні та елементи музичного мистецтва суспільства в аспекті проблеми "Культура і особистість", теоретичні засади проблеми суб'єктного проширення музичного мистецтва, ми виділяємо панівні типи суб'єктів, які забезпечують функціонування системи. Зважаючи на те, що музичне мистецтво концентрується навколо людини, типологія суб'єктів охоплює всі рівні та більшість елементів системи музичного мистецтва суспільства: суб'єкти творчої діяльності, народної творчості й художньої самодіяльності, освоєння мистецтва (публіка та її різновиди), художньо-критичної діяльності (художні критики, рецензенти, публіцисти, художні редактори); суб'єкти, які організують художній процес, поширюють і пропагують твори мистецтва, готують публіку до художньої діяльності (педагоги та ін.), сприяють відтворенню музичного процесу (виконавці).

Розмірковуючи про типологічні характеристики зазначених типів суб'єктів, вважаємо, що важливими для виявлення особистісного змісту системи музичного мистецтва видаються складові культурного досвіду кожного з типів, а саме: мета, зміст, результативність, специфіка умов мистецької діяльності. Зокрема, важливими компонентами культурного досвіду композитора-професіонала є знання національного музичного мистецтва, соціально-історичної спадщини, технологій художньої діяльності як оптимальний відбір прийомів та засобів для реалізації художнього задуму; особистісні якості – ініціатива, активність, працьовитість, мобільність та ін. У кожному з типів суб'єктів поєднуються антропологічні та креативні риси.

Література

1. Арнольдov А.И. Введение в культурологию. Учебное пособие / А.И. Арнольдov. – М.: Народная академия культуры и общечеловеческих ценностей, 1993. – 352 с.
2. Афанасьева И.В. Художественный конкурс как средство актуализации процесса становления субъекта культуры: автореф. дисс. на соискание науч.степени канд.культурологии: 24.00.01 "Терия и история культуры" / Афанасьева И.В. – Кемерово, 2011. – 18 с.
3. Гриненко Г.В. Искусство [Электронный ресурс] / Г.В. Гриненко. – Режим доступа: <http://www.rudocs.exdat.com/docs/index-47964.html>.
4. Иванов В.В. Роль этнической идентичности в формировании национального своеобразия художественной культуры и механизмов ее воспроизводства [Электронный ресурс] / В.В. Иванов. – Режим доступа: http://www.superinf.ru/view_helpstud.php?id=3694.
5. Костина А.П. Субъект и объект культуры / А.П. Костина. – М.: Инфра-М, 2007. – 342 с.
6. Кравченко А. И. Культурология. Учебное пособие для вузов / А. И. Кравченко. – 4-е изд. – М.: Академический Проект, Триста, 2003. – 496 с.
7. Можейко М.А. "Я" / М.А. Можейко // Новейший философский словарь. – Минск, 1999. – С.862.
8. Самсонова Т.П. Феномен человека в музыкальной культуре: моногр. / Т.П. Самсонова. – СПб.: ЛГУ им. А.С. Пушкина, 2007. – 264 с.
9. Сохор А. Музыкальная культура общества [Электронный ресурс] / А. Сохор. – Режим доступа: <http://www.music.prsiterun.com/muskultura/3.html>.

References

1. Arnol'dov A.I. Vvedenie v kul'turologiiu. Uchebnoe posobie / A.I. Arnol'dov. – M.: Narodnaia akademiia kul'tury i obshchechelovecheskikh tsennostei, 1993. – 352 s.
2. Afanas'eva I.V. Khudozhestvennyi konkurs kak sredstvo aktualizatsii protsesssa stanovleniia sub"ekta kul'tury: avtoref. diss. na soiskanie nauch.stepeni kand.kul'turologii: 24.00.01 "Teriia i istoriia kul'tury" / Afanas'eva I.V. – Kemerovo, 2011. – 18 s.
3. Grinenko G.V. Iskusstvo [Elektronnyi resurs] / G.V. Grinenko – Rezhim dostupa: <http://www.rudocs.exdat.com/docs/index-47964.html>.
4. Ivanov V.V. Rol' etnicheskoi identichnosti v formirovanii natsional'nogo svoeobraziiia khudozhestvennoi kul'tury i mekhanizmov ee vosproizvodstva [Elektronnyi resurs] / V.V. Ivanov. – Rezhim dostupa: http://www.superinf.ru/view_helpstud.php?id=3694.
5. Kostina A.P. Sub"ekt i ob"ekt kul'tury / A.P. Kostina. – M.:Infra-M, 2007. – 342 s.
6. Kravchenko A. I. Kul'turologiia. Uchebnoe posobie dlia vuzov / A. I. Kravchenko. – 4-e izd. – M.: Akademicheskii Proekt, Triksa, 2003. – 496 s.
7. Mozheiko M.A. "Ia" / M.A. Mozheiko // Noveishii filosofskii slovar'. – Minsk, 1999. – S.862.
8. Samsonova T.P. Fenomen cheloveka v muzykal'noi kul'ture: monogr. / T.P. Samsonova. – SPb.: LGU im. A.S. Pushkina, 2007. – 264 s.
9. Sokhor A. Muzykal'naia kul'tura obshchestva [Elektronnyi resurs] / A. Sokhor. – Rezhim dostupa: <http://www.music.prsiterun.com/muskultura/3.html>.